

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta

Náboženství v díle Ericha Fromma

Tomáš Marek

Katedra občanské výchovy a filosofie

Dějepis-Základy společenských věd se zaměřením na
vzdělávání

2013

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra občanské výchovy a filosofie

Bakalářská práce
akademický rok 2012/2013

Jméno a příjmení studenta: Tomáš Marek

Studijní program: Specializace v pedagogice

Studijní plán: Bakalářské D-ZSV od 2010

Název tématu práce v češtině: Náboženství v díle Ericha Fromma

Název tématu práce v angličtině: Religion in the work of Erich Fromm

Vedoucí práce: Mgr. Michael Hauser, Ph.D.

Datum zadání: 14. 3. 2012

2013

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma *Náboženství v díle Ericha Fromma* vypracoval pod vedením vedoucího práce samostatně, za použití zde uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato bakalářská práce nebyla využita k získání jiného titulu.

Datum: 3. 5. 2013

Podpis:.....

Na tomto místě bych chtěl poděkovat vedoucímu bakalářské práce Mgr. Michaelu Hauserovi Ph.D. za pomoc a trpělivost při vypracovávání práce. Pomohl mi s hledáním adekvátních studijních pramenů a byl autorem cenných připomínek, bez kterých by nebyla práce zdárně dokončena.

Podpis:.....

Abstrakt – česky

Náboženství v díle Ericha Fromma

Erich Fromm (1900-1980), neomarxistický filosof, se zabýval především hodnocením stavu „nemocné západní společnosti“. Nakolik za touto nemocí stojí proměna náboženských názorů lidí, kteří přestali věřit v Boha, následně i v rozum, a poté začali věřit v „konzumní společnost“? To jsou otázky, kterou si Fromm jistě kladl. Jeho názory na náboženství, vyjádřené v jeho spisech, dosud nebyli komplexně vysvětleny. Přitom náboženství ho výrazně ovlivnilo v jeho mládí. Jeho otec byl rabínem a Fromm sám se v mládí intenzivně věnoval studiu židovství. Postupně sice přešel pod vlivem psychoanalýzy a marxismu k ateismu, navzdory této skutečnosti se náboženství neocitlo mimo jeho zorné pole. V jeho dílech najdeme mnoho odkazů na náboženství, což dokládá, že zájem o to, jak náboženství ovlivňuje naše životy. Náboženství bylo jedním z hlavních témat, kterým se Erich Fromm zabýval.

Cílem práce je osvětlit Frommův vztah k velkým světovým náboženským naukám (křesťanství, judaismus, islám, buddhismus, hinduismus) i k náboženství jako fenoménu obecně. Práce se bude zabývat mimo jiné vlivem marxismu a psychoanalýzy na formování Frommových názorů.

Abstrakt - anglicky

Religion in the work of Erich Fromm

Erich Fromm (1900-1980), neo-Marxist philosopher, is evaluating "sick western society." How much for this disease is changing religious views of people who stopped believing in God, then in the mind, and then began to believe in the "consumer society"? That's a question that certainly put Fromm. His views on religion, expressed in his writings, yet not completely arranged. However, religion it greatly influenced in his youth. His father was a rabbi and Fromm himself in his youth intensively studied Judaism. He gradually moved Fromm under the influence of psychoanalysis and Marxism to atheism. Despite this religion not left out of his interest. In his works we find many references to religion, showing that he was interested in how religion affects our lives. Religion was one of the main topics which were dealt with Erich Fromm.

The aim is to show Fromm's relation to major world religions (Christianity, Judaism, Islam, Buddhism, Hinduism) and religion as a phenomenon in general. The paper will also address the influence of Marxism and psychoanalysis for Fromm's thinking.

Obsah

Úvod.....	8
1. Životopis.....	9
2. Frommovo pojetí člověka.....	11
3. Předmět a podstata náboženství.....	14
3.1. Dělení náboženství.....	17
3.1.1. Autoritářské náboženství.....	17
3.1.2. Humanistické náboženství.....	18
4. Analýza náboženských pojmů.....	19
4.1. Bůh.....	19
4.2. Fenomén X.....	21
4.3. Svědomí.....	23
4.4. Víra.....	23
4.5. Hřích a pokání.....	24
4.6. Věčnost.....	25
5. Jednotlivá náboženství, jejich interpretace a vývoj.....	26
5.1. Teorie dějin náboženství.....	26
5.2. Předteistická náboženství.....	27
5.3. Monoteistická náboženství.....	29
5.3.1. Judaismus.....	29
5.3.1.1. Vývoj.....	30
5.3.1.2. Chasidismus.....	33

5.3.2. Křesťanství.....	33
5.3.2.1. Raný vývoj křesťanství.....	33
5.3.2.2. Ježíš Kristus.....	34
5.3.2.3. Katolická církev.....	35
5.3.2.4. Mistr Eckhart.....	36
5.3.2.5. Reformace.....	37
5.3.3. Islám.....	38
5.4. Neteistická náboženství.....	39
5.4.1. Buddhismus.....	41
5.4.1.1. Meditace.....	43
6. Náboženství v postmoderní společnosti.....	44
Závěr.....	47

Úvod – Vymezení problémů a cíle práce

Erich Fromm je znám především jako psycholog a sociolog. Jeho názory na náboženství nejsou v češtině dosud uceleně publikovány. Fromm sám nikdy ucelenou analýzu náboženství nevydal. Napsal sice knihu *Psychoanalýza a náboženství*, nicméně v ní je obsažena pouze část názorů na fenomén náboženství. Přitom náboženství hraje dle Fromma v životě člověka velmi významnou roli, dá se dokonce říci, že určuje směr vývoje jedince i společnosti.

Cílem práce bude představit ucelené Frommovy názory na náboženskou problematiku. První kapitoly budou věnovány krátkému životopisu a prezentaci názorů na život, které Erich Fromm zastával. Pro pochopení jeho pojetí fenoménu náboženskosti je důležité znát filosofické a především etické aspekty jeho díla. Ve všech částech práce bude zvláštní pozornost věnována ovlivnění Frommových názorů marxismem a psychoanalýzou. Marxismus a psychoanalýza ve velké míře utvářely Frommovy názory, náboženská stanoviska nevyjímaje.

Samotné těžiště studie se bude skládat ze tří částí. V první se budeme zabývat analýzou názorů na náboženství obecně. Ve druhé náboženskými pojmy. A ve třetí, nejobsáhlejší části, se zaměříme na velká světová náboženství a jejich dějiny.

V kapitole nesoucí název *Předmět a podstata náboženství*, vymezíme Frommovo pojetí religiozity. Zjistíme, jak náboženství definuje a jaký má dle něho pro člověka význam. Tato část je nezbytnou základnou, bez které není možné analyzovat Frommovy názory na konkrétní fenomény a jednotlivá náboženská vyznání. V dalších dvou částech práce bude na myšlenky nastíněné v první části zhusta odkazováno.

Druhá část práce pojmenovaná *Analýza náboženských pojmů*, má za úkol osvětlit Frommova stanoviska a přístupy k pojmům, které jsou s náboženstvím bezprostředně spjaté. Třetí část práce se bude zabývat jednotlivými náboženstvími. Jedná se o hlavní část práce, jejímž úkolem je osvětlit Frommovy názory na

jednotlivá vyznání. Poslední kapitola se bude jmenovat *náboženství v postmoderní společnosti*. Erich Fromm věnoval celé své dílo snaze o zlepšení lidstva. V této poslední kapitole se podíváme, nakolik tomuto zlepšení brání dnešní náboženské názory většiny populace.

Samotný závěr si klade za úkol dotázat se, nakolik se podařilo splnit původní cíl práce. Zhodnotíme se také nelehkého úkolu rozhodnout, zda byl Fromm ve svých úvahách blíže teistickému nebo neteistickému typu náboženství.

1. Životopis

Před samotným postojem Ericha Fromma k religiozitě je třeba nastínit základní ideje a mezníky jeho celoživotního díla. Erich Fromm se narodil do židovské rodiny roku 1900 ve Frankfurtu nad Mohanem. Jeho otec byl obchodník vínem, který se hojně angažoval v životě místní židovské obce. Jeho matka byla také židovka, pocházela z rabínské rodiny. Fromm neměl z psychologického hlediska ideální dětství, jeho otec ho příliš rozmazloval a jeho matka z něho chtěla mít klavíristu. Silná vazba otce na jediného syna a snaha matky uzurpovat si život mladého Ericha pro sebe měli za následek, že rodiče nepovolili svému dítěti jít studovat Talmud na východ do Litvy, jak si on sám přál. Fromm si odmalička zamiloval židovské zvyky a s nimi související životní praxi. Chtěl studovat Talmud a posléze se stát rabínem. Ze spisů Starého zákona si nejvíce oblíbil prorocké spisy. Cítil, že skutečné hodnoty nelze jen kázat, musí se podle nich žít, tak jak to činili právě bibliční proroci. V pubertě a v mládí strávil mnoho let studiem Talmudu. Zpočátku ho učili jeho příbuzní, později se ve Frankfurtu učil u významných židovských myslitelů Antona Nobela, Hermanna Cohena a Salmana Barucha Rabinkowa. Setkal se také s řadou významných osobností židovské kultury, za všechny postačí jméno filosofa dialogu Franze Rosenzweiga. Všichni jeho učitelé byli představitelé humanistického a

liberálnějšího proudu v židovství. Stáli pevně v tradici judaismu, ale zároveň se nebránili přijmout společenské a myšlenkové výzvy moderní doby.¹

Když vyšlo najevo, že z mladého Fromma nemůže být rabin, nastoupil po krátké anabázi na právech ke studiu společenských věd. Zvláště ho zaujala sociologie, kterou studoval u Alfreda Webera. V roce 1924 se poprvé setkává s psychoanalýzou, když ho testuje jeho pozdější žena Frieda Reichmannová. Intelektuální vlivy působící na mladého Fromma – studium společenských věd, učení se Talmudu od učitelů zdůrazňujících lidskou autonomii a setkání s psychoanalýzou, měly za následek opuštění pozic ortodoxního židovství. Jeho hlavní zájem se obrací k psychoanalýze, již studoval ve Frankfurtu a v Berlíně, kde si také otevřel svoji první praxi a živil se jako terapeut.²

Kromě psychoanalýzy se Fromm nadále zabýval studiem sociologie. Významným milníkem v tomto směru je setkání se s představiteli Institutu pro sociální výzkum, tzv. Frankfurtské školy. V letech 1930 až 1938 byl dokonce členem institutu. Neortodoxně interpretované Marxovy socialistické (ne však komunistické) myšlenky se staly společně s psychoanalýzou páteří celého Frommova díla. Z náboženství se Fromm ke konci 20. let začíná obšírněji zabývat buddhismem. Ten se pro něho stane natolik významným, že až do konce života nepřestane každý den praktikovat meditační cvičení.

V roce 1933 je Erich Fromm nucen emigrovat do USA, protože v Německu se moci chopili nacisté. V New Yorku dále pokračuje jako psychoanalytik a pozvolna rozvíjí svoji sociálně – psychologickou teorii. Rozhodně se tou dobou nevyskytuje v žádném myšlenkovém vakuu, udržuje dobré vztahy s významnými psychology Harrym Stackem Sullivanem a Karen Horneyovou.³

V roce 1949 se kvůli dlouhotrvající nemoci své druhé ženy přestěhovali Frommovi do Mexika. Paní Frommová nakonec, i přes léčivé účinky místních termálních pramenů, nemoci podlehla. Fromm se však rozhodl v Mexiku zůstat.

¹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: NLN, 1994, s. 13-36.

² Tamtéž. s. 37-44

³ Tamtéž. s. 54-56

V Mexico City založil psychoanalytický institut, jehož existence trvá dodnes. Ve Střední Americe Erich Fromm strávil přes 25 let, a právě zde napsal velkou část svého díla.⁴ Erich Fromm se také silně angažoval politicky, zajímal se především o americkou politickou scénu. Neustále vyzýval mocnosti k jadernému odzbrojení a ke konci války ve Vietnamu.

Pracovní a osobní vytíženost si nakonec vybraly svou daň v podobě srdečního infarktu. Po něm se Fromm přestěhoval do Švýcarska, kde také roku 1980 na další z řady srdečních selhání umírá. 4 roky před smrtí vydává jedno ze svých nejpopulárnějších děl *Mít nebo být*.⁵

2. Frommovo pojetí člověka

Většinu svého života věnoval Erich Fromm snaze o syntézu marxismu a psychoanalýzy. Z tohoto úsilí vzešel specifický Frommův humanismus, opírající se o prvky dvou na první pohled nesouvisejících systémů. Co mají marxismus a psychoanalýza společného? Proč se Fromm snažil o jejich syntézu?

Předně je třeba říci, že oběma naukám jde o osvobození člověka z otroctví. V případě marxismu o osvobození od svévole vyšší ekonomické autority (společenské osvobození). Cílem psychoanalýzy je uvědomění si a posléze osvobození se od nevědomých psychologických procesů (psychologické osvobození). Právě osvobození a svoboda se stává jedním z ústředních motivů řady Frommových děl (nejznámější z nich je *Strach ze svobody*).⁶ Marxismus se

⁴ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: NLN, 1994, s. 97-98.

⁵ Tamtéž. s. 111-113,117

⁶ SOUDKOVÁ, Miluše. *Významné postavy americké psychologie*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2009, s. 52.

zaměřuje na vnější svobodu, psychoanalýza naopak na svobodu vnitřní. Fromm si uvědomoval, že nezbytnou podmínkou radostného a naplněného života je obojí.

Touha po svobodě byla ve Frommovi zažehnuta v mládí pravděpodobně díky svobodomyšlnému prostředí Frankfurtské židovské obce. Téma lidské svobody a nezávislosti se ve Starém zákoně a židovské tradici vyskytuje velmi často. Sám Fromm chápal stěžejní události židovské historie (vyhnání z ráje, nalezení země zaslíbené Abrahamem, vysvobození z Egypta atd.) jako kroky vedoucí k lidské autonomii.

Svobodu nechápal Fromm pouze negativně, jako osvobození, svobodu od něčeho, ale také pozitivně, jako svobodu k něčemu. Svoboda je nezbytnou podmínkou duchovního růstu a schopnosti milovat. Fromm se shoduje se Spinozou v tom, že svoboda je poznanou nutností. Nezbytnou podmínkou dosažení svobody je schopnost rozpoznat následky lidských životních kroků, tato schopnost rozpoznat „nutné“ je dle Fromma totožná s životní moudrostí.

Cílem života je tvoření zralého charakteru a rozvoj vlastních sil. Cílem veškerého konání musí být člověk; Fromm spolu s Kantem tvrdí, že člověka nikdy nelze redukovat na pouhý prostředek. Motorem lidského rozvoje a růstu je, všem lidem vrozená, existenciální úzkost. Ta je vyvolána uvědoměním si rozporů vlastního bytí, smrtelnosti a odloučenosti od přírody (člověk už není řízen pouze pudy).⁷ Zde se Fromm přibližuje existencialistickým myšlenkám. Zážitek odloučenosti lze překonat několika způsoby. Dnes nejobvyklejším způsobem řešení je sdílení konformity s většinovým davem. Nejúplnější znovunalezení jednoty a harmonie lze však nalézt láskou. V lásce, která raději dává, než přijímá.⁸ Lásku Fromm definuje: „*Láska je produktivní formou vztahu k jiným a k sobě samému. Znamená cit odpovědnosti, péči, úctu, porozumění a přání, aby druhý člověk mohl růst a rozvíjet se. Je výrazem intimního vztahu mezi dvěma lidmi, za předpokladu,*

⁷ SOUDKOVÁ, Miluše. *Významné postavy americké psychologie*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2009, str. 50

⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*, Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 15-30

že osobnost obou zůstane nedotčena.“⁹ Hlavním rysem lásky schopné osoby je tedy její aktivitní charakter. Fromm tento typ charakteru nazývá produktivním charakterem.

Rozvoj lidství a schopnosti lásky však nesmějí být nařízeny autoritativně zvenčí, ale naopak musí vycházet z lidského nitra. To je také hlavní důvod, proč se Fromm v dospělosti vzdal židovské víry. Cítil se být svázán ortodoxními židovskými předpisy, a tak se formální víry v boha vzdal. Fromm sám tuto událost chápal jako další krok k osobní nezávislosti. Tato nezávislost však nesmí přejít v narcistické sebezbožštění. K tomu, aby se mohl tento aktivní charakter lásky rozvíjet, je třeba, aby v sobě člověk nosil něco většího, než je on sám. Toto „větší“ je shodné s humanistickou náboženskou zkušeností.

Nejvyšším a nejobtížnějším úkolem lidstva, je naučit se zralé lásce a získat nezávislost.¹⁰ podmínky vedoucí k tomuto cíli jsou dobré, a vše co nás od tohoto cíle odvrací je zlé. Z této perspektivy Fromm nahlíží také na všechny filosofické a náboženské systémy. Posuzuje je podle toho, jak dalece vedou k rozvoji toho nejlepšího v člověku.

⁹ FROMM Erich, *Člověk a psychoanalýza* str. 90.

¹⁰ FROMM, Erich. *Mýtus, sen a rituál*. Praha: AURORA, 1999, s. 37

3. Předmět a podstata náboženství

Jestliže chceme porozumět Frommově analýze náboženství, musíme nejprve vědět, jak on sám náboženství definuje. „*Náboženství je jakýkoli systém myšlení a jednání, sdílený nějakou skupinou, systémem, který dává jedinci orientační rámec a objekt uctívání.*“¹¹ E. Fromm pojímá náboženství velmi široce, dokonce z povahy definice vyplývá, že žádný člověk nemůže žít bez náboženství. Každý potřebuje nějaké hodnoty, které ctí a kterým věří, tudíž každý z nás vyznává určité náboženství.

Fromm píše: „*Člověk se nemůže svobodně rozhodnout, zda chce mít ideály, nebo ne, ale má svobodnou volbu mezi různými ideály.*“¹² Náboženský ideál je cíl, za nímž člověk jde. Je světlem lidského bytí, předmětem, ke kterému se člověk může cele upnout. Tento cíl pozvedá člověka nad jeho izolovanou existenci, nad všechny pochybnosti a nejistoty a dává jeho životu smysl. Vyznáváním ideálu člověk překračuje hranice své vlastní sebestřednosti.¹³

Zajímavostí Frommovy definice náboženství je důraz na společenskou povahu náboženství. Všimněme si obratu „sdílený nějakou skupinou“. O jednotlivci mluví pouze jako o příjemci orientačního rámce, nikoli jako o tvůrci náboženství samotného. Když se stává náboženství přísně individuální záležitostí, jedná-li se o soukromou formu religiozity, pak nejde o nic jiného než o neurózu. Jelikož neexistuje nic jako „individuální lidská existence sama o sobě“, nemůže existovat ani „soukromé náboženství samo pro sebe“. Pro Fromma je tedy náboženství podmíněno především společností a biologickou podstatou člověka; nemá svůj zdroj v individuu. „*Naše vědomí odráží převážně naši společnost a kulturu, zatímco*

¹¹ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 31

¹² FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 34

¹³ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: AURORA, 2007, s. 233. Pozn. Právě boj s narcismem je pro Fromma a psychoanalýzu obecně jedním z ústředních životních úkolů člověka.

naše podvědomí odráží v každém univerzálního člověka. “ Tato myšlenka koresponduje zaprvé s Marxovou tezí o podmíněnosti individuálního života společenskými podmínkami. Na druhou stranu v duchu psychoanalytické tradice neopomíjí pudovou, vrozenou stránku člověka.

Zmiňovaný marxismus se ve Frommových názorech na náboženství a především na jeho dějiny bohatě promítl. Inspirací mu byl například při objasnění pojmu boha. Od Marxe převzal také teorii o vzniku prvotního náboženství. Prvotní náboženství je podle Marxe výrazem bezmocnosti prvobytného člověka. Tuto bezmoc řeší návratem k přírodě, zhotovuje si zvířecí masky a uctívá posvátná božstva, která mají zvířecí podobu. Pro Marxe je náboženství výrazem lidské bídy a současně protestem proti této bídě. Marxova kritika náboženství je ve své podstatě zaměřena na kritiku slzavého údolí, jež náboženský cit v člověku vyvolává. „*Odstranění náboženství jako ilusorního štěstí lidu je požadavkem jeho skutečného štěstí.*“¹⁴ Člověk má odhodit okovy náboženství a utrhnout živý květ. Tímto květem je myšlen naplněný lidský život. Nutnou podmínkou k němu jsou společenské podmínky, které umožní všem lidem žít naplněný život.

Fromm však na rozdíl od Marxe chápe náboženství širěji. Náboženství, a nemusí jít nutně o teistické náboženství, je u Fromma orientačním rámcem, základním kamenem lidské existence. Naproti tomu Marx náboženství chápe pouze jako výraz lidské bídy, nikoli jako fenomén, který může přispět k nejpřínějším rozvoji lidských sil. Dá se však říci, že oba myslitelé se shodují v tom, jaké vyznávají hodnoty. Jde jim o změnu společenské struktury, která bude vést k vnitřní proměně jednotlivce a k šťastnějšímu lidskému životu. Kdybychom použili Frommovu definici náboženství, dalo by se říci, že Fromm i Marx, především raný Marx, vyznávají podobný, humanistický typ náboženství. Fromm Marxovo dílo pokládá za jeden z vrcholů naší kultury, vidí v něm „proroka“, který nám ukazuje cíl a smysl lidského života.¹⁵ To, že se jejich názory na fenomén náboženství na první pohled liší, je zapříčiněno pouze odlišným chápáním tohoto pojmu.

¹⁴ MARX, Karl a Friedrich ENGELS. *O historickém materialismu*. Praha: Svoboda, 1949, s. 28.

¹⁵ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Naše vojsko, 1994, s. 13.

Jestliže jsou marxistické názory na náboženství pro Fromma zdrojem určité inspirace, pak o psychoanalýze platí toto tvrzení dvojnásob. S trochou nadsázky by se dalo říct, že Fromm svoje názory na náboženství na psychoanalýze postavil. V úvodu knihy *Psychoanalýza a náboženství* srovnává učení dvou velkých osobností psychologie, Sigmunda Freuda a C. G. Junga. Fromm sám se staví jako Freudův obránce. Freud v náboženství spatřuje nebezpečí, vidí v něm něco, co brání člověku stát se dospělým. Náboženství udržuje člověka ve stadiu dítěte, které boha potřebuje stejně, jako dítě potřebuje svého otce. Navíc náboženství nerozvíjí rozum a kritické myšlení, tedy nástroje, které jsou k lidské samostatnosti a soběstačnosti bezpodmínečně potřebné.

Fromm s Freudovou kritikou souhlasí, nicméně sám pojímá náboženství šířeji, náboženství pro něho není nutně spojeno s nadpřirozenem. Freud podle něho, podobně jako Marx, podlehl nebezpečí redukcionismu. Dle Frommovy definice náboženství i Freud v „něco“ věří. Tím „něčím“ jsou etické ideály poznání, bratrské lásky, zmenšení utrpení, nezávislosti a odpovědnosti. Tyto ideály nejsou závislé na víře v nadpřirozeno, ale souvisí se schopností hledat a nalézat pravdu, což je také cílem velkých náboženských nauk.¹⁶ Tuto schopnost se snaží v člověku vyvolat jak náboženství, tak psychoanalýza. Je proto zjevné, že náboženství a psychoanalýza pracují, při vší rozličnosti, s podobným typem zkušenosti.

¹⁶ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 28.

3.1. Dělení náboženství

Podle schopnosti jednotlivých náboženských přesvědčení dovést člověka k svobodě, lásce, radosti a pravdě dělí Fromm náboženské systémy na humanistické a autoritářské. Oba typy náboženské zkušenosti existují napříč teistickými i neteistickými náboženstvími. Nejde ani tak o to na jakém myšlenkovém a pojmovém aparátu jsou články víry postaveny. Spíše je důležité jaké poselství vyjadřují a předávají dále. Oba typy náboženství, jsou také smíšeny v lidském podvědomí. Každá lidská osobnost má potenciál rozvíjet humanistický i autoritářský typ náboženství.¹⁷

3.1.1. Autoritářské náboženství

Hlavní ctností autoritářského typu náboženství je poslušnost. Autorita si nárokuje lidský osud v jeho úplnosti a má právo, aby ji člověk za všech okolností poslouchal. Hlavní vlastností autority je fakt, že má nad člověkem plnou moc. Člověk jedná ze strachu před trestem, nikoli ve jménu dobra a lásky. Jakákoli neposlušnost je autoritou tvrdě trestána, což má za následek potlačování individuálních rysů člověka. Život člověka se zákonitě musí cele podrobit „vyššímu“ a neosobnímu cíli, který je mnohdy velmi abstraktní a vzdálený (např. posmrtný život, budoucnost lidstva). Zkrátka člověk, který vědomě či podvědomě, vyznává tento typ náboženství, nejedná ze své vlastní vůle.

Podle čelního představitele psychoanalýzy Sigmunda Freuda je osvobození se z okovů autority jedním z nejobtížnějších a nejdůležitějších úkolů v životě člověka. Freud viděl tento vnitřní, omezující hlas především v podobě nevědomého obrazu otce. Fromm jeho pohled rozšířil. Neomezuje se výlučně na autoritu otce, ale zabývá se fenoménem autority v jeho komplexnosti.¹⁸

¹⁷ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 44, 47.

¹⁸ Tamtéž. s. 44-46.

Autoritu může představovat takřka cokoli. Od zjevných autorit typu přísného boha nebo vůdce až po skryté formy autority v podobě rodinné tradice, trhu nebo prostě vnitřního negativního poselství. Nazývání závadného a nesvobodného typu svědomí autoritářským úzce souvisí s Frommovou neomarxistickou orientací. Autorita daná zvnějšku je, podobně jako u Marxe a Freuda, chápána jako největší překážka svobody.

3.1.2. Humanistické náboženství

Humanistické náboženství se, na rozdíl od autoritářského, soustředí kolem člověka a jeho sil. Člověk musí rozvíjet svoje rozumové schopnosti, aby pochopil sám sebe, své vztahy k druhým a své postavení ve Vesmíru. Musí poznat pravdu z hlediska svých omezení i svých možností. Musí rozvíjet svoji schopnost milovat druhé i sebe sama a prožívat solidaritu všech živých bytostí. Musí mít zásady a pravidla, které k tomuto cíli povedou. Náboženská zkušenost v tomto kontextu představuje prožitek jednoty se Vším. Lidským cílem je zde dosáhnout co největší síly, ne co největší bezmoci; ctností je sebeuskutečnění, nikoli poslušnost.

Pravá podstata humanistického náboženství tkví v lidské potřebě dát svému životu smysl. Náboženské a koneckonců i filosofické systémy se snažily a stále snaží nalézt návod, jak dovést sebe k lepšímu, vyššímu, zdravějšímu, radostnějšímu způsobu života. Taková je jejich funkce a taková je i podstata pravého a ryzího náboženství.¹⁹ Vpravdě náboženský člověk se za nic nemodlí, nic od boha neočekává. Věří však v zásady, které humanistické náboženství představuje. Volá po uskutečnění božského v nás samých.²⁰

¹⁹ FROMM, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: AURORA, 2000, s. 72.

²⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 72.

4. Analýza náboženských pojmů

Následující strany budou věnovány analýze náboženských pojmů. Samotné označení pojmu za „náboženský“ je však spíše určitou pomůckou než realitou. Fromm chápal tyto pojmy spíše jako specifické vyjádření lidské zkušenosti. Označení „náboženský“ v mnoha lidech evokuje představu do sebe uzavřeného systému; použil jsem ho pouze z důvodu, že tyto pojmy jsou s tím, co většina z nás chápe jako náboženství, těsně spjaté.

Fromm se vždy jako psychoanalytik snažil přijít na to, jaká zkušenost se za dotyčným náboženským pojmem skrývá. Došel k názoru, že za stejným pojmem může být různá zkušenost. Příkladem je jeho způsob nakládání s pojmem Boha, někdy ho používá s malým písmenem – „bůh“, někdy s velkým písmenem – „Bůh“ a někdy dokonce se všemi písmeny velkými – „JEDNO“ (dle Fromma se shoduje s monoteistickým pojmem Boha). Významnou částí kapitoly bude nastínění konceptu „fenoménu X“, který výborně ilustruje podstatu Frommova myšlení.

4.1. Bůh

Než začneme přímo hovořit o pojmu Bůh, je dobré si vysvětlit, jaké pojetí Boha je dle Fromma „zdravé“. Zdravé je takové pojetí, jež nenesé autoritářské tendence a nikterak nebrání rozvíjet člověku jeho lidství. Objevení „Boha“ může být pro jednoho osvobozující zkušeností, zatímco pro dalšího znamená konec vývoje osobnosti.

Bůh, ani jiný náboženský symbol či termín, v žádném případě není pro Fromma zárukou morální struktury ani správného náboženství. Je to pouze symbol, který nám říká, jak máme žít – je produktem lidstva. Samotná morálka může existovat bez Boha a náboženské symboliky. Láska, nezávislost, víra a další ctnosti

nejsou přímo vázané na boží existenci.²¹ Lidstvo ke své spáse nepotřebuje boha, stačí, když se nebude dopouštět modloslužebnictví v podobě uctívání předků, vůdce, či autority trhu. Vyznání konkrétního člověka říká pouze to, v jakých pojmech daná osoba přemýšlí, neříká nic o její schopnosti lásky a růstu – o lidském charakteru.²² Některá pojetí boží existence jsou dokonce v rozporu s láskou a dalšími ctnostmi. Fromm odsuzuje autoritářské pojetí Boha, které zdůrazňuje boží svrchovanost nad člověkem a odnímá mu svobodu. Kritizuje také výlučné pojmání boha jako vše ochraňující matky, které chrání člověka před vnějším světem i před ním samotným. Víra v Boha tedy není nutně zárukou spásy v náboženském slova smyslu. U jednoho může být k užítku, zatímco u druhého může být překážkou.

Jaké stanovisko k boží existenci stanovisko zaujímal sám Fromm? V knize *Budete jako bohové*, píše: „Domnívám se, že pojem boha byl historicky podmíněným vyjádřením vnitřní zkušenosti. Mohu rozumět tomu, co Bible nebo vskutku religiozní lidé míní, když mluví o bohu, ale nesdílím jejich přesvědčení. Domnívám se, že pojem „bůh“, byl podmíněn existencí sociopolitické struktury, v níž kmenový náčelníci či králové měli nejvyšší moc. Nejvyšší hodnota byla pojata jako analogon k nejvyšší moci ve společnosti.“²³ Na tomto výroku lze pozorovat, jak dalece Fromm přijímá marxistický názor o závislosti náboženské a kulturní struktury na dobovém politickém a ekonomickém pozadí. Pojem „Boha“ má tedy zcela jistě své vlastní dějiny. Dokonce se dá tvrdit, že i v lidském myšlení dochází v průběhu života k určité proměně chápání tohoto pojmu. Stává-li se víra nebo nevíra v Boha dogmatem, pak člověk upadá do neaktivní formy života. Tento přístup vede k náboženským válkám a fundamentalismu.

Fromm sám svůj náboženský postoj definuje jako „neteistickou mystiku“. Pojem boha je „prstem ukazujícím na měsíc.“ Tento měsíc podle Fromma není vně nás, ale je lidskou realitou za hranicí slov. To, co se označuje, jako specificky

²¹ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 19.

²² FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 169.

²³ Tamtéž. s. 16.

náboženský postoj se dá vyjádřit pouze v básnických a vizuálních symbolech.²⁴
Samotný pojem Boha sám sebe překračuje.²⁵

Pravá láska k Bohu, která je podstatou všech velkých náboženství, nevede nikdy k uzavřenosti do svého vlastního bytí. Nesmí vylučovat lásku k člověku. Naopak ji musí rozvíjet. Miluje-li člověk boha a současně nemá rád lidi, pak lže sám sobě; jeho láska k bohu je narcismem, který promítá do boha. A platí to i naopak. Miluje-li člověk lidi, aniž věří v boha, dá se označit v pravém slova smyslu za věřícího.²⁶

Pokud ale odstraníme pojem „Boha“ – co ještě zbude? Nestane se skutečnost příliš abstraktní? Na tuto otázku Fromm odpovídá svým konceptem „fenoménu X“.

4.2. Fenomén X

Zkušenost překročení pojmu Boha nebo jakéhokoliv pojmu vyjadřujícího hloubku bytí označuje Fromm jako zkušenost „fenoménu X“. Frommův „fenomén X“ se v knihách přeložených do češtiny nevyskytuje často, nicméně díky skvělé práci Milana Machovce je Frommův „fenomén X“ známý i v českých akademických kruzích. Machovec měl možnost se s Frommem několikrát setkat. Díky tomu je kompetentní interpretovat „fenomén X“, tak aby nedošlo ke zkreslení jeho původního významu.

Označení „fenomén X“ umožňuje vést smysluplnější dialog s neteistickými náboženskými a filosofickými systémy. Jeho úkolem je prolomit odcizení mezi jednotlivými lidmi nebo mezi jednotlivými kulturami a náboženstvími. Odcizení

²⁴ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 169.

²⁵ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992, s. 40.

²⁶ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 81.

mezi jednotlivými kulturami bylo vytvořeno díky ulpívání na struktuře pojmů, které jsou však platné jen pro danou společnost. Fenomén X je na rozdíl od běžných náboženských a filosofických pojmů přístupný pro všechny; je univerzálním vyjádřením náboženské zkušenosti společné všem lidem. Jeho univerzalita je dána biologickou a psychologickou podstatou člověka.

Zkušenost „fenoménu X“ je totožná se schopností vidět a prožívat život jako problém. Naproti tomu život bez zkušenosti X se vyhýbá aktivitě a obtížím, vyzařuje touhu být milován, více než touhu milovat. Teistickými pojmy lze tento postoj vyjádřit následujícím způsobem: Pravý Bůh je živým Bohem, který pobízí člověka k činnosti. Naopak bůh, který je neměnný a znamená pro člověka absolutní jistotu, je pro Fromma pouze modlou, artefaktem, který nemůže člověku nabídnout nic jiného než „smrt zaživa“.

„Fenomén X“ nadále říká, že lidství v nás má být vždy cílem a nikdy prostředkem k jinému účelu než je jeho rozvoj. Běžné životní radosti nejsou sami o sobě špatné, ale mohou být nebezpečné v tom, že člověk pod jejich vlivem přestane usilovat o růst lidskosti. Poddá-li se člověk zcela této požívačnosti, stane se strnulým. Naopak přijme-li zkušenost „fenoménu X“, bude chápat radosti, problémy a bolesti druhých jako své vlastní. Stane se solidárním s celým lidstvem.²⁷

„Fenomén X“ neustále nutí člověka hledat pravdu, nikdy nelze nejhlubší pravdu o životě zcela objasnit. Člověk má hledat, aby našel, ale nalézat nemá proto, aby se uspokojil, ale aby opět hledal. V tom tkví také podstata všech velkých náboženství; pravá „zbožnost“ spočívá v neustálém hledání pravdy.²⁸

²⁷ MACHOVEC, Milan. „Fenomén X“ u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1995, č. 16, s. 21-25.

²⁸ Tamtéž. s. 27.

4.3. Svědomí

Fromm rozlišuje dva druhy svědomí, humanistické neboli autonomní a autoritářské neboli heteronomní. Autonomní svědomí vychází z lidského nitra; člověk jedná sám ze sebe, rozhoduje se dle svých citů a dle svého rozumu. Jednání směřuje k růstu a je motivováno láskou k životu. Je to typ svědomí, ke kterému odkazovali duchovní učitelé i velcí myslitelé západu jako Freud a Marx. Naproti autonomnímu svědomí stojí svědomí heteronomní, neboli autoritářské. Heteronomní svědomí je sice také zvnitřnělé, stejně jako autonomní, nicméně jeho příkazy jsou ve skutečnosti hlasy přijaté autority. Touto autoritou mohou být rodiče, stát, náboženství, trh atd. Člověk řídicí se tímto typem svědomí poslouchá příkazy dané zvnějšku, bez ohledu na jejich obsah. Z psychoanalytického hlediska lze heteronomní svědomí přirovnat k superegu (nadjá) a autonomní svědomí k egu (já). Jako příklad náboženských systémů s autonomním pojetím svědomí Fromm uvádí mystické proudy v křesťanství, židovství a buddhismu. Naopak heteronomní svědomí je základem kalvinismu a luteránství.²⁹

Dále Fromm dělí svědomí na otcovské a mateřské. Otcovské svědomí nám říká, jak máme a nemáme jednat. Mateřské nám říká, že ať jednáme jakkoli, jsme bezpodmínečně milováni. Konflikt těchto dvou typů svědomí patří k samotné podstatě lidské existence. V teologii se tento princip promítá do představy Boha, jako vždy milující matky anebo přísného Boha otce.³⁰

4.4. Víra

Víra není pro Fromma výslovně náboženským fenoménem, jak by se na první pohled mohlo zdát. Sám Fromm upřednostňuje spíše hebrejské slovo „emunah“ – „pevnost“. „Pevnost“ naznačuje určitou kvalitu lidského prožitku, a tedy spíše

²⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967, s. 119-135.

³⁰ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009, s. 46-49.

charakterový rys, než víru v „něco“. Víru samotnou poté Fromm dělí na racionální a iracionální.³¹ *Iracionální víra se vyznačuje podrobeností osobní nebo neosobní iracionální autoritě. Naproti tomu racionální víra je pevným přesvědčením, založeným na produktivní intelektuální a emocionální aktivitě.*³² Racionální víra se odkazuje na vlastní rozum a zkušenost. Tato víra vrcholí ve víře v lidstvo jako celek.³³ Z označení víry jako „racionální“ vyplývá názor, že pravá víra není v protikladu k rozumu, jak tomu je například u Luthera, ale naopak, že je s rozumem pevně spojena. Víra je charakterový rys prolínající celou osobností a je nutnou podmínkou pro vznik zralé osobnosti.

4.5. Hřích a pokání

Fromm pojem hříchu a pokání interpretoval ryze humanisticky a v duchu židovské mystické tradice. Hřích znamená v biblické hebrejštině sejít z cesty, doslova „minutí se“. Na lidské „sejít z cesty“ nahlíží s milostí a důrazem na změnu lidského jednání.³⁴ *„Naše náklonnost hřešit je stejně tak lidská, jako naše náklonnost konat ‚dobro‘ a naše schopnost ‚navrátit se‘.“*³⁵ Hříšník v sobě nemá uměle vyvolávat pocity viny, pokud sešel z cesty. Hřích Fromm chápe jako provinění člověka vůči sobě samému, nikoli vůči bohu či jiné autoritě.

Hřešit je přirozené a hřích není důvodem k sebeobviňování a kapitulaci. Účelem pokání není dlouhodobé obviňování se. Jeho cílem je naopak odpuštění a následný návrat na správnou cestu. Pro zdravé a nezdravé pojetí hříšnosti rozlišuje Fromm mezi hrozbou a varováním. Varování nás směřuje správným směrem a

³¹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967, s. 156-160.

³² Tamtéž. s. 161.

³³ Tamtéž. s. 163.

³⁴ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 124.

³⁵ Tamtéž. s. 130.

současně nás neparalyzuje strachem; pomáhá nám jít vpřed. Naproti tomu hrozba vyvolává v člověku sebenávist a strach postupovat na životní cestě kupředu.³⁶

4.6. Věčnost

Zajímavostí je, že Fromm nevěnuje zvláštní pozornost myšlence věčného života, která je pro mnohé náboženské myslitele jedním z hlavních bodů náboženství. Fromm věčný život chápe podobně jako Freud. Myšlenka věčnosti je únikem před současnými životními výzvami. Tato koncepce se může zdát dost omezující, protože myšlenka života po smrti je vlastní většině světových společností a kultur. Například humanista Masaryk označuje víru v nesmrtelnost duše za nezbytnou podmínku přežití.³⁷

Fromm odmítá individuální nesmrtelnost, tak jak ji zná například křesťanství, ani se obšírněji nezmiňuje myšlenkou nekonečné neosobní nirvány typickou pro buddhismus. Individuální nesmrtelnost je v jeho pojetí následkem redukce sebepojetí člověka pouze jako individua. Toto falešné sebevědomí vytváří soukromou formu náboženství, která je typická pro neurotiky.³⁸ Člověk má zkrátka rozvíjet své síly a lidství, bez ohledu na to, jestli za to bude nebo nebude po smrti odměněn. Myšlenka věčného života je únikem, nemá být hlavní motivací lidského jednání. Člověk má konat dobro pro dobro samé, nikoli proto, aby žil věčně.

³⁶ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 124-132.

³⁷ GARIGGUE MASARYK, Tomáš. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha: Čin, 1930, s. 90.

³⁸ MACHOVEC, Milan. „Fenomén X“ u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1995, č. 16, s. 21-25.

1. Jednotlivá náboženství, jejich interpretace a vývoj

Erich Fromm chápe náboženství a jeho dějiny ambivalentně k dějinám individualizace. Na přímce vývoji lidstva se člověk postupně osvobozuje od přírody a svých vášní. Často ve svých knihách o náboženství hovoří, chápe ho jako specificky lidský nástroj sloužící k tlumení a usměrnění lidských vášní. Proto také velmi často popisuje vývoj náboženství. Náboženství je, stejně jako charakter, dynamicky se vyvíjejícím fenoménem. Fromm se neúnavně v průběhu svého života snažil vyzdvihnout v dějinách náboženství, ty momenty a postavy, které vedou k plnému, zúčastněnému životu. Proto se také zaměříme specificky na postavy Ježíše Krista, Mistra Eckharta a na zen-buddhismus. Z tohoto důvodu budu na následujících stranách popisovat především vývoj jednotlivých náboženství, tak, jak ho vidí Erich Fromm.

5.1. Teorie dějin náboženství

Zjednodušeně řečeno Fromm pojímá dějiny náboženství jako zápas mezi humanismem a autoritářstvím, mezi profánním a sakrálním, mezi „pravým náboženstvím“ a modloslužbou. Zkrátka jde o nikdy neustávající zápas o pojetí lidského vztahu k „fenoménu X“. Zralý člověk ho prožívá především jako vztah Já-Ty, nezralý jako Já-Ono. Fromm stojí pochopitelně na straně proroků a nikdy ve svých dílech nepřestává napadat představu Boha, jako kosmologického divadelního ředitele.³⁹

Důležité je také vědět, že každý člověk v sobě potenciálně nosí všechna vývojová stadia, kterými lidstvo prošlo. „*Každý člověk zachovává ve svém*

³⁹ MACHOVEC, Milan. "Fenomén X" u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1995, č. 16, s. 21-25.

*podvědomí, jak ukázal Freud, všechna vývojová stadia, počínaje bezmocným novorozencem. Otázka je, až k jakému bohu dospěl.*⁴⁰

5.2. Předteistická náboženství

Počátky náboženství, jako orientačního rámce spadají do doby, kdy si člověk začíná uvědomovat svoji oddělenost od přírody. Pocit izolace řeší člověk přilnutím k přírodním silám. Uctíval Slunce, déšť, stromy anebo zvířata.⁴¹ Objekt uctívání byl do jisté míry dán přírodními podmínkami (například v chladných oblastech bylo uctíváno Slunce, v pouštních oblastech je uctívána voda). Silným zdrojem náboženských představ byly také pudové síly působící v člověku. Podle psychoanalýzy šlo především o sexuální pud. Velmi významnou náboženskou i společenskou úlohu v předteistické době zaujímá postava ženy. Ženy jsou respektovány jako matky – dávkyně života. Z psychoanalytického hlediska zůstává psychický vývoj lidí v tomto období v orálním stádiu. Mysl člověka je zaměřená spíše na přijímání darů matky přírody než na produktivní způsob života. Člověk se zdráhá opustit lůno matky přírody.

Dalším vývojovým stadiem je uctívání nejrůznějších bůžků ze zlata, stříbra či hlíny. Člověk promítá své vlastní síly do vyrobených předmětů, čímž se v odcizené formě klaní své vlastní zdatnosti. Dalším stupněm vývoje a uvědomění si sebe sama je uctívání antropomorfních bohů, člověk dává bohům svoji vlastní tvář. Z těchto představ vzniká matriarchální a patriarchální obraz boha, Fromm se ztotožňuje s převládajícím názorem antropologů v tom, že matriarchální představa boha je starší než patriarchální.⁴²

⁴⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 81

⁴¹ Tamtéž s. 18.

⁴² Tamtéž. s. 66-69.

Souběžně s tímto stupněm lidského vývoje vzniká v mnoha společnostech polyteismus. Polyteismus symbolizuje nejednotu člověka. Lidé si sice už uvědomovali své nejrůznější vášně, a ty promítli do nejrůznějších postav bohů. Rozdíl mezi jedním a více bohy není kvantitativní, nýbrž kvalitativní. Polyteismus pro Fromma symbolizuje nejednotu člověka a lidského jednání vůbec. Polyteistická náboženství jsou pro něj setrváváním na nižší, předteistické úrovni.⁴³ Výjimku snad tvoří antické Řecko, kde byl sice většinou vyznáván polyteismus, nicméně vzdělaní lidé na adresu bohů vtipkovali a vytvářeli filosofii jakožto náhražku zastaralého antického pantheonu.

Člověk se ze stadia polyteismu dostává společně s koncem pravěké epochy. Vynález zemědělství má za následek větší potřebu společenské organizace.⁴⁴ Vznikají první státy v okolí velkých řek a státní správa má jasně danou hierarchii. Na jejím vrcholu stojí panovník. Ne náhodou je v mnoha kulturách ztotožněn s bohem. Tak vzniká idea monoteismu, idea patriarchálního obrazu jediného Boha. Právě v chápání boha jakožto „otce“ zůstalo mnoho lidí uvězněno dodnes. Postupem času je však i toto stadium překonáno. Objevuje se symbolické pojetí Boha. „*V tomto vývoji bůh přestává být osobou, mužem, otcem – stává se symbolem jednoty, skrytého za mnohotvárností jevů, symbolem vysněného květu, který má vzrůst z duchovního semene v člověku.*“⁴⁵ Právě pojetí Boha jako symbolu jednoty je pro Fromma ryzím náboženstvím.

⁴³ Mistr dialogu Milan Machovec. Praha: Akropolis, 2005, s. 119.

⁴⁴ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: AURORA, 2007, s. 156-159.

⁴⁵ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 70.

5.3. Monoteistická náboženství

Jak již bylo řečeno, Fromm chápe boha, jako symbol, který je odvozen od určitého vývojového stadia společenské struktury. Fromm často ve svých knihách sleduje vývoj velkých evropských teistických systémů – křesťanství a judaismu. Zajímavé je, že sice v mnoha svých knihách označuje například buddhismus za ateistické náboženství, nicméně jeho základní myšlenku považuje za shodnou, jako u velkých teistických náboženství západu. Píše: *Idea JEDNOHO nevzniká pouze na Blízkém Východě, nýbrž i v Indii a Číně, a tam často v čistší formě, než jako pojem jediného Boha.*⁴⁶ Z předchozí citace lze odvodit Frommův názor. Východní náboženství vyjadřují podobnou ideu jako západní monoteistická náboženství. Dokonce jsou podle Fromma na vývojovém stupni dál, protože nejsou zastřeny pojmem Boha, ale zaměřují se přímo na analýzu lidských vášní. Hledání principu JEDNOHO (je jedno zda je na mysli jeden Bůh, nebo mystické JEDNO, které bývá v mystice označováno jako NIC) je způsobeno potřebou člověka nějakým způsobem usměrnit svoje vášně.⁴⁷

5.3.1. Judaismus

Za nestarší a pro budoucí vývoj náboženského myšlení nejdůležitějším teistickým náboženstvím je pro Fromma judaismus. K židovské víře měl i po konverzi k ateismu velmi dobrý vztah. Fromm věnoval židovské tematice, konkrétně židovskému zákonu, svoji disertační práci.⁴⁸ O židovství napsal dokonce knihu, *Budete jako bohové*, která pojednává o Starém zákoně a vývoji židovských tradic. Proč je podle Fromma židovství otcem všech teistických soustav?

⁴⁶ *Mistr dialogu Milan Machovec*. Praha: Akropolis, 2005, s. 119.

⁴⁷ Tamtéž. s. 119-120.

⁴⁸ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: NLN, 1994, s. 58

Především jako první přichází s ideou Boha v přísně apolitickém a transcendentním smyslu. Podle Fromma se pojem boha v dějinách, a tedy i v židovské tradici, neustále psychologicky vyvíjel. Tento vývoj je dle něho řízen především ekonomickou a politickou základnou, což si později na mnohých příkladech ukážeme. I na pojetí Frommova vývoje židovství mají zjevný vliv marxistické myšlenky, především jde o teze řízení náboženského vývoje socio-ekonomickou základnou. Na konci kapitoly o judaismu budeme věnovat krátkou pozornost chasidismu, mystickému učení, ke kterému měl Fromm zvláštní vztah.

5.3.1.1. Vývoj

V první knize Starého zákona *Genesis* je bůh pojímán jako ryze autoritativní osoba. Člověk je bohu podřízen a musí plnit jeho příkazy. Přestoupení božího zákona v podobě jedení jablek ze stromu poznání dobrého i zlého boha rozčilí. Bůh říká: „Člověk se teď stal jedním z nás; poznal dobro i zlo. Jen, aby ještě nevztáhl ruku a neutrl si plod ze stromu života, nesnědl jej a nežil věčně.“ Boží suverenita se zdá být ohrožena, a tak bůh vyhání člověka z ráje a nechává ho napospas jemu samému. Fromm událost vyhnání z ráje interpretuje v duchu osvícenství – chápe ji jako počátek lidské svobody, nikoli jako hřích. Vyhnání člověka z ráje symbolizuje konec původní harmonie s přírodou a znamená počátek procesu individuace. Opuštěním ráje začínají dějiny lidské svobody.

I v dalších raných spisech Starého zákona se objevuje obraz boha, který může člověka kdykoli potrestat smrtí. Typickým příkladem tohoto jednání je potopa světa nebo zničení Sodomy a Gomory.⁴⁹ Postupně se však vztah mezi bohem a člověkem mění. Po potopě světa bůh slibuje, že svět už nikdy nezničí. „Uzavřu s vámi smlouvu a již nikdy nebude vyhubeno všecko tělesné...“ Myšlenka božího příslibu nevyhubení lidstva je pro budoucí vývoj židovství velmi důležitá. Dle Fromma jde o významný krok k tomu, aby se člověk osvobodil. Bůh se stává spíše

⁴⁹ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 17-19, 55.

partnerem, než neomezeným vládcem. Tento stav je vyjádřen i v Abrahamově vzdoru proti zničení Sodomy a Gomory. Abraham se dožaduje na bohu zásad spravedlnosti a lásky, přičemž bůh je ochoten s ním jednat. Fromm shrnuje toto stadium: „*Člověk může vyzývat boha – stejně jako bůh může vyzývat člověka – protože nad oběma jsou zásady a normy.*“⁵⁰

Další významnou událostí pro vývoj ideje boha je boží zjevení Mojžíšovy na hoře Sinaj. Daleko důležitější než předání desatera je dle Fromma vyjádření boží skrytosti a bezejmennosti. Pro Fromma je to důležitý předěl od „boha přírody“ k „bohu dějin“. Boží bezejmennost má být pojistkou proti modlářství. Pro uctívání idolů je příznačné, že mají jméno. Bůh, který se zjevuje na hoře Sinaj, však žádné jméno nemá. Nakonec přece jen na nátlak Židů ustupuje a označuje se velmi neurčitým pojmenováním: „Jsem, který jsem“. Tento ústupek musel bůh udělat, protože lidé ještě nebyli připraveni cele přijmout realitu bezejmenného boha. Pojetí boha zdůrazňující jeho nepojmovost se nazývá negativní teologií. Její tradice je v židovství bohatě rozvinuta například v díle středověkého učenice Maimonida, který je pro Frommovo myšlení o židovství velkou inspirací. Ve svých knihách chápe dokonce i boží přívlastky (například bůh je spravedlivý, dobrý atd.), jako znečištění, které brání pravému poznání boha. Dá se říct, že jediné dogma, které židovství vytvořilo je konstatování, že bůh JEST.⁵¹

Fromm v židovství vidí, na rozdíl třeba od katolictví, minimum teologie a zdůrazňuje, že namísto tvoření dogmat se Starý zákon zaměřuje především na boj proti idolatrii. Idol je mrtvý, proto nemá pro pozitivní vývoj člověka žádný smysl. Uctívání idolu znamená poddanství a odcizení. Naopak bůh Izraele je živý, a živoucí bůh ponouká k lásce k životu i člověka. Fromm píše: „*Jestliže bůh nemá jméno, není o čem mluvit. Ostatně jakékoli mluvení o bohu, tedy celá teologie vede k braní jména božího nadarmo; vskutku přivádí to člověka velmi blízko nebezpečí modloslužby.*“⁵² Frommův postoj by se dal shrnout tvrzením, že hlavní náplní

⁵⁰ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 20-23.

⁵¹ Tamtéž. s. 23-30.

⁵² Tamtéž. s. 37-38.

židovství a teistického náboženství obecně není získávat znalosti o bohu, nýbrž následování Boha.⁵³

Další otázkou, kterou Fromm reflektuje v souvislosti s vývojem teistického náboženství je rozdíl mezi bohem a člověkem. Judaismus dle Fromma řeší toto dilema konstatováním, že člověk se může stát někým jako bůh, ale nemůže se stát Bohem. Lépe řečeno se člověk může stát bohu podobným. Fromm nicméně poukazuje i na momenty židovské tradice, které směřují k úplnému smazání rozdílu mezi člověkem a bohem.⁵⁴

Vznik specifického židovského humanismu by byl nemyslitelný bez vnějších podmínek, kterými musel židovský národ projít. Podle Fromma se na vzniku humanistického ducha výrazně podílela židovská diaspora. Protože Židé prožívali v Egyptě útlak a bezmoc, mohl u nich vzniknout duch humanismu.⁵⁵ Tento humanismus se vyznačuje vyznáváním specifického systému hodnot. Jsou jimi kladný poměr k životu, láska, pravda, svoboda a spravedlnost.⁵⁶

Právě pozitivní názor na život je podle Fromma v židovství a celé biblické tradici velmi bohatě zastoupen, dokonce by se dalo říci, že je páteří celého Starého i Nového zákona. „*Bůh viděl, že je to dobré*“ – těmito slovy bůh komentuje stvoření světa. Judaismus, společně s ostatními humanistickými náboženstvími, dává přednost bytí před nebytím.

⁵³ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 133.

⁵⁴ Tamtéž. s. 55-56.

⁵⁵ Tamtéž. s. 12-14.

⁵⁶ Tamtéž. s. 133.

5.3.1.2. Chasidismus

Chasidismus je jedním z neznámějších mystických proudů židovství. V chasidském učení se znovu objevují mateřské aspekty boha. Často slyšíme vůči židovství předsudky, které jsou pronášeny zejména z katolické strany. Tvrdí se, že judaismus je více náboženstvím spravedlnosti než lásky. Bůh je údajně tvrdě trestajícím otcem, naopak mateřský princip boha je potlačen. Dle Fromma není potlačen, ale je skrytý v židovské mystice.

5.3.2. Křesťanství

Křesťanství má s judaismem řadu styčných ploch, proto je zbytečné rozepisovat se o hodnotách a postojích, které jsou oběma náboženstvím společné. Učinili jsme tak již v předchozí kapitole. Naopak se zaměříme na Frommovu analýzu fenoménů výlučně křesťanských. Jde především o postavu Ježíše Krista, církve, její dogmata, a mimo jiné také specificky křesťanský důraz na lásku. Velmi důležitý je také Frommův postoj k vývoji křesťanství, který měl pro vývoj evropských dějin velký význam.

5.3.2.1. Raný vývoj křesťanství

Původní křesťanství dle Fromma zdůrazňuje myšlenku lásky, ale co je ještě důležitější, vyzdvihuje nadnárodní charakter náboženství. Rané křesťanství se vyznačuje radikalismem. Křesťané stojí na okraji společnosti a požadují zrušení institucí, které jsou v rozporu se zásadami lásky a spravedlnosti. Křesťanství původně vyjadřovalo přání chudých a utiskovaných po lepším životě. Své vyjádření dostala tato touha ve vizích o brzkém příchodu božího království na Zemi.⁵⁷ Tento zdravý radikalismus měl být ovšem brzy nahrazen vlnou křesťanské konformity.

⁵⁷ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992, s. 48.

Prorocký duch křesťanství povzbuzující nekonvenčnost začal být oslabován. Nový postoj znamenal podporu církve jakožto instituce. Církev vznikla jako náhražka za nenaplnění apokalyptických představ. Nejdůležitější byla najednou vnější příslušnost k církvi, která byla chápána jako nositelka spásy. Vnitřní proměna jednotlivce ustoupila do pozadí.

5.3.2.2. Ježíš Kristus

Zajímavý je Frommův názor na vývoj postavy Ježíše Krista. Původně byl Ježíš vnímán jako adoptovaný syn Boží, který za svého života dosáhl sjednocení s Bohem. Byl to očekávaný „spasitel“, jenž přišel zvěstovat boží království. Boží království mělo přijít brzy po Ježíšově vzkříšení. Ježíš usedl po pravici boží, jako jeho syn. Vztah Ježíše a Boha byl vztah otce a syna, tento vztah nebyl chápán jako jednota. Tato všeobecně přijímaná formulace se začala poprvé měnit v učení svatého Pavla. Apoštol Pavel píše, že Ježíš je synem božím „od počátku věků“.

Pomalou, ale jistě dochází k větší mystifikaci Kristovy postavy.⁵⁸ Jakmile bylo křesťanství institucionalizováno, začal být Ježíš brán jako vtělení Boha na Zemi. Ježíš, dle církve, přišel ne proto, aby ukázal člověku cestu, ale aby ho vykoupil z dědičného hříchu. Z toho vyplývá, že na počátku vývoje křesťanství byl kladen důraz na solidaritu s chudými a následování Ježíšova příkladu („Jako jsem Já miloval vás, tak i vy se milujte navzájem“). Postupně je ovšem těžiště přesouváno k spásitelské roli Ježíše, což se hodí mocné církvi. Tento vývoj byl dovršen v Nicejském vyznání víry roku 325, kdy křesťanství přešlo do institucionalizované podoby.

⁵⁸ FROMM, Erich. *The dogma of Christ and other essays on religion, psychology and culture*. str. 39-42.

5.3.2.3. Katolická církev

Katolické církvi se na sklonku antiky podařilo skvěle nakombinovat otcovské i mateřské potřeby člověka, proto byla tak přitažlivá a proto se cítila být univerzální. Lásku matky v církevním prostředí symbolizovala všeobjímající církev a Panna Maria. Přísnou lásku otce symbolizuje „Bůh otec“.

Dalších téměř 1000 let není v dějinách církve, a tím pádem i v duchovních dějinách Evropy, žádný výrazný zlom. Období středověku je obdobím, kdy se církev snažila zkulturnit barbarské národy.⁵⁹ Akademické kruhy však postupně zaplavila vlna myšlenkové strnulosti. Scholastika se vyznačovala nadměrným ulpíváním na pojmech, přičemž se mnohdy úplně vytratil původní smysl křesťanské zvěsti. Ježíšova Boha „maximálního mravního nároku na lidské jednání“ nahradil „mrtvý bůh filosofů a teologů“. Tato krize vedla nakonec k rozpadu středověké kultury a jednotě katolické církve, protože církev nebyla schopná rozpoznat tento vývoj a neustále trvala na svých neměnných, dobově podmíněných, dogmatech.⁶⁰

Samotnou instituci církve Fromm chápal negativně, jako výraz nedospělého lidství, které potřebuje ochranu společenství církve. Člověk se snaží o sebepotvrzení pomocí ztotožnění se s dogmaty církve. Za tímto postojem Fromm, v duchu psychoanalýzy, vidí iracionální touhu po návratu do mateřského lůna. V knize *Umění milovat* dokonce katolickou církev označuje jako jeden z nejhorších výplodů západní kultury; byť církvi neupírá určitou historickou funkci, o které bylo pojednáno výše.⁶¹

Zajímavý je Frommův pohled na zázraky a jejich případný vliv na psychické zdraví. Fromm sám viděl mnoho lidí, kteří byli vyléčeni na základě své víry. S touto zkušeností se setkal v Lourdech a nijak víru těchto lidí nekritizuje, protože i jemu, jako lékaři lidské duše, jde především o duševní zdraví lidí. Jestliže byl někdo

⁵⁹ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009, s. 51-54.

⁶⁰ MACHOVEC, Milan. „Fenomén X“ u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1994, č. 16, s. 21-25.

⁶¹ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 79.

uzdraven svou „vírou v něco“, pak Fromm tuto metodu jinak nezlehčuje. Přesto je pro něj nástrojem k uzdravení lidské duše primárně psychoanalýza.⁶²

Jako pozitivní krok chápe Fromm zasedání Druhého vatikánského koncilu, který církev více otevřel světu. Nicméně je třeba dodat, že na tomto poli je třeba ještě hodně vykonat. Zdá se, že autoritářské tendence v katolictví stále převažují.

5.3.2.4. Mistr Eckhart

Prorocký duch v katolickém křesťanství ovšem zůstal, byť v menších skupinkách chudých, mysticky orientovaných, náboženských řádů. Pro Fromma je nejvýznamnější postavou středověkého křesťanství postava Mistra Eckharta. Nikdo v křesťanské tradici předtím, ani potom, nedokázal lépe vyjádřit nejhlubší pravdu o člověku. Eckhartova negativní teologie je velmi podobná buddhistickému učení; to je také jeden z důvodů proč právě tato postava křesťanských dějin Fromma tak moc přitahovala.

Hlavní nemocí člověka je podle Eckhartova názoru chtivost, lpění na věcech a postojích, chtivost Já pro sebe samo. Eckhart chtivost nazývá sebestředností. Sebestřednost je velkou překážkou lidského vývoje, je totožná s Marxovým „smyslem vlastnění“.⁶³ Lpění na věcech, lidech, či našich přesvědčeních je zdrojem vší úzkosti. Eckhartovy myšlenky ale Fromm neinterpretuje negativně, ale jako pozitivní životní názor, který vede k růstu a hlubšímu prožívání skutečnosti. Vzdání se vlastního já nemá vést k rozpadu osobnosti, ale k ochotě se měnit.⁶⁴ Fromm o Eckhartovi píše: „*V Eckhartově etickém systému je nejvyšší ctností stálá přítomnost tvůrčí vnitřní aktivity, jejímž předpokladem je překonání všech forem závislosti na já a chtivosti.*“⁶⁵

⁶² FROMM, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: AURORA, 2000, s. 66.

⁶³ *Mistr dialogu Milan Machovec*. Praha: Akropolis, 2005, s. 117.

⁶⁴ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992, s. 51-54.

⁶⁵ Tamtéž. s. 55.

5.3.2.5. Reformace

Erich Fromm hned v několika svých knihách analyzuje důvod vzniku reformovaných církví. Protestantké náboženství přineslo člověku dávku pozitivního i negativního poselství. Jelikož Fromm sám této problematice věnuje poměrně velkou pozornost, je na místě jeho názory na protestantské církve ozřejmit.

Na konci středověku, mezi 13. a 16. stoletím, procházela Evropa řadou změn. V první řadě se začaly oslabovat pozice církve, která byla do té doby chápána jako „matka všech věřících“. Místo ní nastoupil patriarchální obraz Boha, který se vyznačoval určitou emancipací od církve a náboženským individualismem, tak jako ho známe v reformaci. Negativním aspektem tohoto vývoje bylo rostoucí podrobení se světské moci a ospravedlnění lidmi vytvořené společenské hierarchie.⁶⁶

Myšlenky luteránství a kalvinismu byly prodchnuty pocitem svobody a nezávislosti, ale i bezmocnosti a úzkosti. Svoboda byla vyjádřena emancipací od katolické církve, a následně založení vlastních protestantských církví. Naopak úzkost, strach a bezmoc se promítly do myšlenky předurčení, kterou Luther nastínil a Kalvín ji posléze dovedl k dokonalosti. Tyto ideje padly na úrodnou půdu. Většina lidí pocíťovala úzkost z morálního rozkladu církve, a proto přijala názor, že spásu lze získat pouze pomocí boží milosti a vlastní víry v boha (*sola gratia a sola fide*). Tato myšlenka se dle Fromma stala mateřským elementem protestantského náboženství, vyjadřovala pocit, že člověk je cele přijímán takový, jaký je. Člověk je v protestantském pojetí sám o sobě zlý a napravit ho může jedině Bůh. Psychologické pozadí tohoto přístupu je ovšem naprosto opačné, než se může na první pohled zdát.

Bůh se stává u reformátorů všemohoucím, jelikož oni sami si připadají jako „nic“. Sebenávist, nikoli láska, je hlavní silou pohánějící celé Lutherovo a Kalvínovo náboženské učení. Luther a Kalvín jsou pro Fromma typickými představiteli autoritativního charakteru. Oba byli vychováni přísným otcem a

⁶⁶ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009, s. 54-55.

nezažili v dětství mnoho lásky a porozumění.⁶⁷ Jejich touha po vlastní dokonalosti a preciznosti spojená s neustálým strachem o individuální spásu vedla ke vzniku současného kapitalismu.

V tomto bodě se Fromm shoduje s Maxem Weberem. Rozdíl jen v tom, že Fromm pojímá tento vývoj sociálně psychologicky, kdežto Max Weber sociologicky. Fromm píše: „*Protestantismus zničil důvěru člověka v bezpodmínečnou boží lásku, naučil ho pohrdat sám sebou a nedůvěřovat sobě ani druhým, učinil ho místo cíle prostředkem.*“ Právě ochota zcela se podřídit cizí vůli, v tomto případě zájmům krutého boha, vedla ke vzniku dnešní společnosti, ve které se lidé podřizují především iracionální autoritě trhu.⁶⁸ Princip lidské svobody se začal z evropské společnosti pozvolna vytrácet.

Protestantské náboženství je tedy vyústěním psychologické regrese, kterou můžeme pozorovat na přelomu středověku a novověku. Katoličtí učenci, jako například Tomáš Akvinský a Duns Scotus, uznávali svobodnou vůli, jako jeden z hlavních pilířů svého učení.⁶⁹ V protestantismu se však člověk stává pouhou hříčkou v rukou božích. Je tedy nasnadě, že Frommovi je katolické křesťanství v jistých ohledech o něco bližší než protestantské, i když k církvi jako instituci cítil velký odpor.

5.3.3. Islám

Erich Fromm uznával islám jako náboženství, které patří do stejné rodiny teistických vyznání jako křesťanství a židovství. Jedná se monoteistické náboženství, které bylo přizpůsobeno kulturnímu a společenskému okruhu na arabském poloostrově. Fromm si na každém náboženství cení zejména mystiky.

⁶⁷ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 42-44, 48-52.

⁶⁸ Tamtéž. s. 60-61.

⁶⁹ Tamtéž. s. 46.

V knize *Umění milovat* cituje muslimského básníka a mystika Rúmího.⁷⁰ Dá se tedy očekávat, že Frommův zájem se ubíral zejména k sufismu – islámské mystice. Je však namístě podotknout, že islámu Fromm nepřikládal tak velkou pozornost jako judaismu, buddhismu nebo křesťanství. Patrně z toho důvodu, že muslimská kultura neměla na Evropu zdaleka tak velký vliv jako dnes.

5.4. Neteistická náboženství

Nejprve je třeba pojednat o základních rozdílech mezi teistickými náboženstvími Západu a neteistickými náboženstvími Východu. Podle Fromma se jedná o dvě perspektivy, které jsou sice odlišné, ale mezi kterými nemusí nutně docházet k boji. Nejlépe lze rozdíl mezi nimi vyjádřit v logických pojmech. Západní myšlení se odvíjí od Aristotela a jeho logiky; A nikdy nemůže být non-A. Naproti tomu pro východní náboženství je typická *paradoxní logika*. A může být současně i non-A a přitom se nijak nevyklučují. V evropské filosofii se s tímto druhem myšlení vyznačuje jen Herakleitos a později Hegel. Naproti tomu indické a taoistické náboženství na tomto druhu myšlení stojí.⁷¹ Výborně paradoxní logiku, typickou pro východní náboženství vyjadřují výroky čínského filosofa Lao-c'e: „*Tao stále uskutečňuje nečinnost, není však nic co by nekonalo.*“⁷² Paradoxní logika pracuje s rozpor, ale nevyklučuje je. Podstatou není dualismus, ale naopak jednota.

Východní náboženské systémy obecně jsou nejméně zatíženy propracovaným pojmovým aparátem, čímž se výrazně přibližují Frommovu konceptu „fenoménu X“.⁷³ *Na blízkém východě bylo X vyjadřováno v pojmu*

⁷⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*, Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 39-40.

⁷¹ Tamtéž. s. 73-74.

⁷² *Staročínský filosof Lao-c'*, Praha: SNPL, 1953, s. 117.

⁷³ MACHOVEC, Milan. „Fenomén X“ u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1995, č. 16, s. 21-25.

nejvyššího kmenového náčelníka či krále, a tak se bůh stal nejvyšším pojmem judaismu, křesťanství a islámu. Pojem „Boha“ tkví ve společenských strukturách této oblasti. V Indii mohl buddhismus vyjádřit X v odlišných formách, takže neměl zapotřebí pojmu boha jako nejvyššího vládce.⁷⁴

Paradoxní forma logiky má vést k překročení mezí a hranic vlastního vědomí, čímž lze dosáhnout mystického uzření reality. Významným objevem východních nauk je postulát, že samotné myšlení je nejvyšším nebezpečím uzření reality. Racionalizace, které si v průběhu života vytváříme, jsou jedny z nejrafinovanějších triků, jimiž sami sebe klameme.⁷⁵ Objev, který na západě učinila až psychoanalýza, byl ve východních náboženství znám už tisíce let. Konečnou realitu nemůžeme nazít pomocí myšlení, ale pouze pomocí jednání, které vede k zážitku jednosti. Z toho vyplývá důraz orientálních náboženství na správné jednání, nikoli na správné myšlení, jak je tomu v západním světě. Cílem velkých náboženství východu je přeměna člověka, nikoli vytvoření dogmat. Jednota je chápána především jako jednota citová. Jednota, která vede k vyjádření víry v každém lidském činu. Souběžně se správným jednáním přichází také splynutí s Jedním v aktu soustředěné meditace.

Důraz na správné jednání místo správného myšlení vede k názorové toleranci. Proto nikdy nenabraly v Číně či Indii náboženské války takových rozměrů, jak tomu bylo v Evropě nebo na Blízkém východě. Východní náboženství nemají ve svých dějinách ukrutnosti, jako je krvavé pronásledování kacířů nebo pálení čarodějnic.⁷⁶ Spory o pojmy tedy nebyly příčinou válek, východní náboženství totiž učí, že nejvyšší nelze poznat pomocí diskurzivní inteligence, ale pouze plným prožíváním života.⁷⁷

⁷⁴ FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha: NLN, 1993, s. 169.

⁷⁵ FROMM, Erich. *Umění milovat*, Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 76.

⁷⁶ Tamtéž. s. 78.

⁷⁷ *Mistr dialogu Milan Machovec*. Praha: Akropolis, 2005, s. 121.

5.4.1. Buddhismus

Frommův vztah k buddhismu lze označit za více než kladný. Seznámení se s buddhismem dokonce můžeme označit za jednu z klíčových událostí, které přispěly k rozchodu s ortodoxní židovskou praxí. Frommovi na buddhismu imponoval důraz na racionalitu a absence autority. Tedy vlastnosti, které měla například i Rabinkowova negativní teologie. Dokonce dle Fromma není negativní teologie, která by nevycházela z indického myšlení.⁷⁸ Buddhismus se stal velmi důležitou součástí Frommova života. Dokonce používal buddhistické meditace a duchovní cvičení při vlastní náboženské praxi.⁷⁹ Nedá se však říci, že by Fromm byl buddhistou. Nesouhlasil s určitými tendencemi tradičního buddhismu ani s vírou v převtělování duší, přesto však v buddhismu našel určité naplnění.⁸⁰

Podstatným rysem buddhismu je, že nemluví ve jménu nadpřirozené síly, ale ve jménu zdravého rozumu. Člověku se odkrývá pravda postupně do té míry, do jaké používá své schopnosti milovat a rozumně uvažovat. Buddha často zdůrazňuje soucit se vším tvorstvem, typická je úcta a láska ke zvířatům a všemu živému vůbec. Fromm tento soucit vyzdvihuje například zmíněním příběhu o zajíci pod mangovníkem.⁸¹

Buddhismus obsahuje mnoho antiautoritářských elementů, a právě osvobození od autority je jeho ústředním bodem; stejně jako je ústředním bodem Frommova myšlení a díla. Největšího rozvoje dosáhlo nezávislé pojetí náboženství v zen-buddhismu. Podle zenu nás žádný duchovní učitel nemůže ničemu užitečnému naučit, snad kromě toho, jak o sobě pochybovat. Fromm píše: „*Slova i myšlenkové systémy jsou nebezpečné, neboť se snadno změňí v autority, které uctíváme.*“⁸² Podstatu tohoto mystického učení vyjadřuje příběh o tom, že nejvíce

⁷⁸ *Mistr dialogu Milan Machovec*. Praha: Akropolis, 2005, s. 119.

⁷⁹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: NLN, 1994, s. 39.

⁸⁰ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Naše vojsko, 1994, s. 50.

⁸¹ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 47-50.

⁸² Tamtéž. s. 49-50.

se od mistra člověk naučí nikoli tím, že bude poslouchat jeho slova, ale tím, že se bude dívat, jak si zavazuje tkaničky u bot.

Postava duchovního učitele – mistra je v buddhismu obecně velmi důležitá. Dalo by se říct, že mistr nahrazuje analytika a pomáhá člověku sublimovat jeho vášně, stejně jako je tomu v případě psychoanalýzy.⁸³ Mezi psychoanalýzou a buddhismem, zejména zen-buddhismem Fromm našel řadu podobností.

Roku 1957 vedl Fromm v Mexico City společný seminář s Daisetzem T. Suzukiem o zenu a psychoanalýze. Setkání se šestaosmdesátiletým Suzukiem na Fromma zapůsobila natolik, že se začal zen-buddhismem ještě více zabývat. Zvláště se zajímal o schopnost prolomení hranic vlastního ega, kterou pozoroval u Suzukiho a které se on sám chtěl naučit. Absence „já“ je důležitou součástí buddhismu, nevede ke zhroucení osobnosti, ale k prožití zkušenosti ztotožnění se předmětem vnímání – například nějakou květinou. Nauka o chybění já zabraňuje ulpívání na falešném sebepojetí; já není nikdy neměnné.⁸⁴ Zájem o buddhismus projevovaný na konci 50. let vyvrcholil roku 1960 vydáním rozsáhlé knihy *Buddhismus a psychoanalýza*. V ní dochází k závěru, že oběma naukám jde především o spásu duše, přičemž zvláštní důraz vkládají do vnitřního a pravdivého prožívání sebe sama a na odstranění lidského narcismu.⁸⁵

Fromm vnímá buddhismus jako náboženství, které je pro mnoho lidí „západní civilizace“ přitažlivé. Pomalu ustupuje judaismus a křesťanství, zřejmě díky svým autoritářským a antiracionálním elementům. Místo nich se začíná v Evropě dostávat pozornosti východním náboženstvím. Fromm varuje před jakoukoli komercializací buddhismu, žel v posledních letech se stalo vyznávání tohoto náboženství „společenskou módou“. Množí se případy, kdy lidé sice chodí na draze placené kurzy, ale podstata Buddhova učení o osvobození jim uniká.⁸⁶

⁸³ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: AURORA, 2003, s. 49.

⁸⁴ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: NLN, 1994, s. 101.

⁸⁵ Tamtéž. s. 116.

⁸⁶ FROMM, Erich a Mirko FRÝBA. *Opravdové přátelství podle nauky buddhovy*. Olomouc: Votobia, 2001, s. 99-100.

K mnoha nedorozuměním dochází v chápání buddhistických pojmů. Například nirvánu chápe velká část lidí na Západě vágně jako stav naprosté extáze a podlehnutí (podlehnutí ve stejném významu, jako podlehne člověk například drogovému opojení). Pravou nirvánu však necharakterizuje bezmoc. Nejedná se o pasivní stav. Pravá nirvána způsobuje nejvyšší rozvinutí vlastních sil. Rozvinutí, ke kterému může dospět pouze probuzená mysl.

Fromm viděl v buddhismu obrozující učení, které může přispět k duchovní obnově západu více, než původní náboženství západu.⁸⁷

5.4.1.1. Meditace

Praktikování meditačních cvičení je základní činností buddhistického mnicha. Podstatu buddhistické meditace vyjadřuje Erich Fromm ve své knize *Umění být*. „*V buddhistické meditaci jsem našel jednoduchou, nemystifikující a nesugestivní formu meditace, která má člověka přiblížit buddhistickému cíli, tj. skoncování s chtivostí, nenávisť a nevědomostí... Cílem buddhistické meditace je maximální uvědomění si svého těla a duševních procesů.*“⁸⁸ Meditace významně napomáhá k rozvoji bdělosti. Meditovat znamená uvědomovat si myšlenky a city uvnitř i vně sebe sama. Tento důraz proces „uvědomění“ je jedním z nejdůležitějších rysů, jakým se buddhismus odlišuje od teistických náboženství. Nutnou podmínkou rozvoje umění meditovat je cvičení a kázeň.⁸⁹

⁸⁷ MACHOVEC, Milan. „Fenomén X“ u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1995, č. 16, s. 32.

⁸⁸ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Naše vojsko, 1994, s. 48.

⁸⁹ Tamtéž. s. 50.

6. Náboženství v postmoderní společnosti

Jaká je situace současného člověka? Jaký je jeho vztah k náboženství? Předně je třeba říci, že Fromm sám sebe považuje za humanistu. Snaží se člověka zkoumat celistvého, tudíž v jeho díle zřídka narazíme na oddělenou analýzu stavu náboženskosti postmoderní doby. Situaci vyjadřuje celistvě, především bere ohled na etiku, která je koneckonců s náboženstvím těsně spjatá.

Fromm si otázku „problému člověka“ v dnešní společnosti klade hned v úvodu několika svých děl. V knize *Umění milovat* řeší neschopnost lidí k lásce. V dalším díle *Mít, nebo být?* popisuje vývoj industriální společnosti, který dospěl na západě k radikálnímu individualismu a hédonismu. V *Psychoanalýze a náboženství* hovoří o duchovním chaosu a šílenství. Postmoderní stav přirovnává k schizofrenii. Nemocný ztrácí kontakt s vnitřní skutečností a jeho myšlení se odděluje od citů. Jak tento stav souvisí přímo s náboženstvím?

Očividně se v postmoderní době s etickými principy vytratila také míra religiozity. Dokonce ve slovníku „postmoderního člověka“ začínají chybět některé náboženské výrazy, jako například svědomí, pokání nebo hřích. Zdá se tedy, že dnešní neutěšená situace může mít původ v míře náboženskosti, nebo, lépe řečeno, ve ztrátě prožitku posvátna a ztrátě oddanosti nejvyšším etickým principům. Právě život bez této oddanosti, „život bez Boha“, v psychologickém a mravním ohledu, znamená rozklad morálky a odcizení společnosti a jedince.⁹⁰

Jak již bylo řečeno, Fromm definuje náboženství jako orientační rámeček jedince, jehož charakter udává společnost. Co se bude ve společnosti dít a jakým směrem míří, o tom rozhodují vládnoucí třídy. Ve středověku a raném novověku to byl panovník, úzce propojený s církví. Církev lidem hlásala lásku, pokoj a mír. Alespoň tak to stojí v Bibli a tak to slyšeli lidé každou neděli v kostele. Když se k moci dostala buržoazie, láska přestala být hlavním motem společnosti. Do popředí se dostala maximalizace zisku, místo etiky nastoupila ekonomika. „*Našimi božstvy*

⁹⁰ MACHOVEC, Milan. „Fenomén X“ u Ericha Fromma. *Tvar*. 1995, roč. 1995, č. 16, s. 21-25.

jsou stroje a myšlenka výkonu; smyslem našeho života je pokročit kupředu, prodat se dále a dostat se co možná nejlíže ke špičce. Pokud ale rozumíme náboženstvím monoteismus, pak naše náboženství není skutečně nic jiného než zboží ve výkladu. Monoteismus je zcela neslučitelný s odcizením i etikou slušnosti. ⁹¹

Pro moderní společnost je charakteristické nahrazení lásky etikou slušnosti, zúčastněného bytí odcizeným bytím. Dle Fromma byla dříve nejvyšším a současně veřejně proklamovaným cílem spása duše. Tento cíl se nikdy nesměl podřizovat žádnému jinému.

Otázka krize mravních hodnot v dnešní společnosti je, mimo jiné, úzce spjata s životním stylem, jímž dnes většina lidí žije. Bytí utváří vědomí, nikoli naopak. Je-li v naší společnosti prezentován jako ideál radostného lidského života blahobytný život s minimem strádání, který se vyznačuje leností a pohodlím, pak je více než jisté, že naše společnost ustrne na mrtvém bodě.

Zajímavá je Frommova analýza pojetí boha v dnešní společnosti. Většina lidí buď přestala v boha věřit úplně, anebo se bůh stal velmi neosobním ředitelem Vesmíru, kterého sice všichni formálně uznávají, ale na lidské životy nemá toto vyznání prakticky žádný vliv. Pak ještě existuje třetí skupina lidí, a to jsou ti, kteří v boha věří se skálopevnou přesvědčivostí. Jsou to náboženští fanatici. Převážně na americkém kontinentu vzniká řada sekt, které jsou reakcí na sekularizovaný, nenáboženský „americký životní styl“. Tyto sekty dle Fromma zasazují pravému monoteismu drtivou ránu, neboť o Bohu mluví rouhačsky, jako kdyby to byl obyčejný předmět, který se dá konzumovat.

Z pohledu monoteismu se dnešní společnost ocitá v náboženské regresi, naše kultura je kulturou nenáboženskou, a tedy i nelidskou. Fromm píše: *Člověk vpravdě náboženské kultury se dá přirovnat k osmiletému dítěti, které potřebuje otcovu pomoc, které však již začíná vtělovat jeho učení a zásady do svého života. Dnešní člověk se spíše podobá tříletému dítěti, které volá otce, když ho potřebuje, ale jinak,*

⁹¹ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009, s. 161.

*když si hraje, je zcela soběstačné.*⁹² Náboženství, je dnes chápáno jako přežitek nebo jako nástroj k dosažení osobního úspěchu. Toto pojetí náboženství je podobné spíše primitivnímu modlářskému kmeni než náboženské kultuře středověku.⁹³ V souvislosti s touto tezí lze tedy tvrdit, že podle Fromma se dnes ocitáme v hluboké náboženské krizi. Fromm sám ovšem slovní spojení „náboženská krize“ nikdy nepoužil, nicméně dle jeho definice náboženství je zřejmé, že dnešní krize mravních hodnot a lidskosti je vpravdě náboženskou krizí – důsledkem falešného sebepojetí člověka.

Mnozí představitelé velkých světových náboženství, která by měla lidem ukazovat správnou cestu, splynuli s hlavním proudem konformního kapitalismu, čímž ho ještě více utužují. *„Náboženství používají k tomu, aby vedli lidi k pokojnému konání svého, a tím ke smíření s hluboce nenáboženským systémem.“*⁹⁴ Dokud nezačnou církve rozpoznávat a tvrdě kritizovat modlářství naší doby, situace uvnitř nich se nezlepší.

⁹² FROMM, Erich. *Umění milovat*, Praha: ČESKÝ KLUB, 2010, s. 101.

⁹³ Tamtéž. s. 101-102.

⁹⁴ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009, s. 162.

Závěr

Frommovo myšlení se nevyznačuje tak velkou logickou jednotností a systematičností jako například myšlení Platónovo nebo Aristotelovo. Nikdy nebylo Frommovým cílem představit světu ucelenou filosofii, kde by vše do sebe mechanicky zapadalo. Logická dokonalost plodí do sebe uzavřenou mrtvou filosofii, která neobstojí v běžném životě.

Frommovy spisy se naopak vyznačují zvláštním druhem myšlenkové otevřenosti. Je poměrně složité izolovat z jeho děl jednotlivé teoretické aspekty jako například sociologické nebo náboženské názory. Příčina tkví v tom, že Frommovo myšlení se vyznačuje zvláštní konzistencí a uceleností; jednu myšlenku nelze dost dobře oddělit od druhé, aniž by tím první myšlenka utrpěla. Mnohdy se zdá, jakoby Fromm nechal myšlenky volně plynout a zapisoval je. A tak se stane, že zmiňuje náboženství i v kapitolách, kde by to čtenář opravdu nečekal.

Zcela jistě byl Fromm zastáncem humanistického pohledu na svět a na člověka a humanistického typu náboženství. Máme-li posoudit, kterému typu náboženství, jestli teistickému, vyjadřujícímu se konkrétněji, anebo východnímu, zdůrazňující abstrakci byl Fromm blíže, pak jsem dospěl k následujícímu názoru: Pro Fromma je nejdůležitější vlastností náboženství schopnost sjednocovat a stavět, nikoli rozdělovat a bořit. Fromm viděl budoucnost sjednocení lidstva především ve východní náboženské a filosofické tradici. Nikdy se však nedokázal odpoutat od konkrétního typu vyjadřování, který je vlastní západnímu, teistickému typu náboženství. Čtenáři předkládá své názory „po lopatě“; je myslitelem, který plně zapadá do prorocké tradice evropského kulturního okruhu. Ačkoli přejímá mnoho buddhistických myšlenek, nepřejímá buddhistický způsob myšlení. Nevyjadřuje se básnický a tajemně jako velcí mistři východu Lao 'c a Buddha. A pro naši kulturu je to dobře. Fromm je totiž jedním z myslitelů, kteří mají potenciál měnit lidi k lepšímu.

Seznam použité literatury:

Primární literatura:

- FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-232-4.
- FROMM, Erich. *Budete jako bohové: Radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1993. ISBN 80-7106-075-5.
- FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti.* Praha: EARTHSave CZ s.r.o., 2009. ISBN 978-80-86916-10-1.
- FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967.
- FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. ISBN 80-206-0181-3.
- FROMM, Erich. *Mýtus, sen a rituál.* Praha: AURORA, 1999. ISBN 80-85974-70-3.
- FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství.* Praha: AURORA, 2003. ISBN 80-7299-066-7.
- FROMM, Erich. *Strach ze svobody.* Praha: Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0290-9.
- FROMM, Erich. *Umění být.* Praha: Naše vojsko, 1994. ISBN 80-206-0225-9.
- FROMM, Erich. *Umění milovat.* Praha: ČESKÝ KLUB, nakladatelství Josefa Šimona, SIMOM AND SIMON PUBLISHERS, 2010. ISBN 978-80-86922-32-4.
- FROMM, Erich. *Umění naslouchat.* Praha: AURORA, 2000. ISBN 80-85974-85-1.
- FROMM, Erich a Mirko FRÝBA. *Opravdové přátelství podle nauky Buddhovy.* Olomouc: Votobia, 2001. ISBN 80-7198-461-2.

Sekundární literatura:

- Mistr dialogu Milan Machovec: Sborník k nedožitým osmdesátinám českého filosofa.* Praha: Filip Tomáš - Akropolis, 1994. ISBN 80-86903-13-3.
- FUNK, Rainer. *Erich Fromm.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0.
- MARX, Karl a Friedrich ENGELS. *O historickém materialismu.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949.

SOUKOVÁ, Miluše. *Významné postavy americké psychologie*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2009. ISBN 978-80-7239-241-4.

MACHOVEC, Milan. *Fenomén X v díle Ericha Fromma*. Referát ze symposia mezinárodní společnosti Ericha Fromma v Praze v březnu 1995. Vyšlo tištěno v časopisu *Tvar*, 1995/16 (5. 10.), s. 21–32.